

PRIOLOG PITANJU NESTANKA BOSANSKIH BOGUMILA (PATARENA)

Josip Lučić

U povijesnoj nauci u posljednje vrijeme ističu se dva mišljenja o nestanku bogumila (krstjana, pripadnika »crkve bosanke«, patarena) u našim krajevima.

A. Solovjev izlaže da su poslije pada Bosne prelazili na islam najviše seljaci — bogumili — a kasnije i pojedini velikaši i vlastela. U XVI st. bosanska sela uglavnom su islamizirana, a poturčeni seljaci nazivaju se »Poturi«. Oni su, kako Solovjev zaključuje iz izvještaja M. Ricauta (1670), zadržali elemente svoga starog kršćanskog vjerovanja. Pozivajući se na izvještaje I. Jukića, P. Bakule i drugih izvodi da su se u dolini gornjeg i srednjeg toka Neretve, te u planinskim i zapuštenim predjelima Hercegovine sačuvali tragovi bogumila do u drugu pol. XIX st. (Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak ID B i H I, 1949, 42—79).

Protezanju kronološke granice za opstanak bogumila do u drugu pol. XIX st. prigovorio je J. Šidak. On konstatira da je Solovjev »propustio da prouči općenitiju pojavu dvovjerstva na kršćansko-muslimanskom području, a nesumnjivo je previše vjere poklonio nekim neodređenim vijestima iz druge pol. XIX. st.«, da »u poznatoj građi XVIII st. nije začudo naišao ni na što slično«; da mu izvodi »nisu u pojedinostima uvijek neprijeporni«, ali da mu podaci o Poturima iz XVII st. »zaslužuju osobitu pažnju«. Šidak je pri tom upozorio na neke podatke iz XVII st. »koji bi možda mogli baciti neko svjetlo na proces nestajanja vjernika »crkve bosanske« (dolazak Vlaha Krmpana u Lič 1605 tobože na poziv sv. Ivana, krštenje domaćih stanovnika u ime sv. Ivana). Napominje da se i Jireček odlučuje za XVII st. kao granicu nestanka bogumila (Današnje stanje pitanja »crkve bosanske« u historijskoj nauci, HZ VII, 140).

Ako se uvažava primjedbe da u XVIII st. nema podataka o bogumilima, a da su vijesti o njima, u XIX st. neodređene i prijeporne, može se indirektno zaključiti, da se XVII stoljeće smatra granicom njihova nestanka.

Pred kratko vrijeme došla mi je u ruke knjiga B. Pandžića, *De dioecesi tribuniensi et mercanensi*, Romae 1959, str. 172. U trećem dijelu (*Apendix*) pisac je objelodanio »*Relationes de dioecesi tribuniensi et mercanensi selectae 1610—1858*«. To su izvještaji koje je Propaganda primala o prilikama na terenu. Propaganda je htjela imati tačan uvid u stanje u pojedinim krajevima. Zahtijevala je iscrpne izvještaje. U tu svrhu slala je tiskane upite na koji su vizitatori morali opširno odgovarati poslije izvršenih vizitacija. U izvještajima koje je objelodanio Pandžić, bez komentara, kao suhe dokumente, nalazimo interesantne podatke o patarenima u današnjoj istočnoj i srednjoj Hercegovini u XVIII stoljeću.

Dubrovčanin Sigismund Tudisić (Tudisi) šalje 1751 opširan izvještaj Propagandi o prilikama u trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji, u kojem između ostalog piše.

»21. Gl'infedeli che vi sono professano il maomettismo, et i schismatici gl'errori greci, coll'aggiunta che molti di loro professano vari errori degl'antichi manichei, quali nell'occupazione della provincia fatta da Maometto secondo consta da vari istromenti esservi stati.

22. Gli errori loro sono tra gl'altri, per quanto si è potuto scoprire questi: che le pene dell'inferno non sono eterne; che Gesù Christo non è morto in croce per la salute dell'uman genere, ma bensì S. Michele Arcangelo; e però anno due specie di simboli, quali ho dato incombenza di scoprire, e ribattezano i latini, se per sventura qualche d'uno va alla loro setta, e professano un odio implacabile contro i cattolici, a quali anno particolar impegno di rapire le figlie e sposarle, . . . e professano in apparenza il rito greco, ma anno anche i riti loro speciali«. (147).

Iz izvještaja Tudisića proizlazi da se među pravoslavicima u Hercegovini nalaze neki koji ispovijedaju razne manihejske zablude, da se njihovi »errori«, koliko se može otkriti (per quanto si è potuto scoprire), sastoje u tome što tvrde da paklene muke nisu vječne i da na križu nije umro Krist, nego arkangel Mihajlo, ponovo se pokrštavaju (u stvari primaju patarensko rukopoloženje, duhovno krštenje), ljuto mrze katolike, odnosno katoličku crkvu, prividno ispovijedaju grčki obred, ali imaju i svoje vlastite obrede, vjeruju u dvije vrste simbola (u stvari u manihejska dva principa, dva boga). On je dao nalog da se nešto podrobnije o tome dozna (ho dato incombenza di scoprire).

Pokušajmo prikazano naučavanje usporediti s patarenskom, odnosno bogumilskom naukom u Srednjem vijeku.

Prema abjuraciji na Bolinom Polju 1203 bogumili nisu vjerovali u jednog boga, vjerovali su dakle u dva, nisu priznavali katoličku crkvu, mrzili su je. U popisu zabluda bosanskih krstjana iz vremena oko 1375 stoji da Krist nije trpio ni umro, rimska crkva je crkva idola, nijeću sakramenat pokore i kažu da je potrebno ponovo se krstiti poslije grijeha. U raspravi kardinala I. Torquemade protiv bosanskih manihejaca iz 1461 patareni vjeruju u dva boga, dva principa (to bi u našem slučaju odgovaralo vjerovanju u dva simbola), Krist nije mučen, niti uskrsnuo, rimsku crkvu ne priznaju jer imaju vlastitog herezijaarha, osuđuju sakramenat pokore, a priznaju ponovno krštenje jer im se tako opraštaju grijesi. Prema Summi inkvizitora Rajnera Sachonija o katarima iz 1250 ne vjeruju u vječnost pakla (Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, p. o. Rad 270, 17—110).

Sve tačke patarenskog naučavanja, kako ih je Tudisić iznio 1751, nalaze se, dakle, sadržane u vjerovanju bogumila u Bosni i Italiji u dokumentima od XIII—XV. stoljeća. U Tudisićevu izvještaju ne spominju se ostali elementi patarenskog naučavanja iz Srednjeg vijeka: npr. da osuđuju neke knjige Starog zavjeta, Djevica Marija nije žena, doketizam, ne treba graditi crkve, ne poštuju slike, ne priznaju sakramente, osuđuju jesti meso, protiv braka su i sl., pa se može zaključiti da su ostaci bogumila tokom vremena izgubili dosta elemenata svojeg starijeg srednjevjekovnog naučavanja.

Ti bogumili, koji se spominju u današnjoj Hercegovini u XVIII st., svakako vuku korijen od starih bosanskih bogumila. Kralj Stjepan Tomaš proptjerao je oko 1450 iz Bosne mnogo bogumilskih crkvenih dostojanstvenika i vjernika. Oni su se sklonili u Hum (Rački, Bogumili i patareni, Rad 8, 159; Solovjev, n. dj., 49). Na taj način Hum — Hercegovina postaje posljednje utočište bogumila. U tom kršu, daleko od prometnih veza, daleko od nekoga jačeg utjecaja katoličkih, pravoslavnih i muslimanskih vjerovjesnika, mogli su sačuvati više stoljeća elemente svoga vjerovanja. Iz izvještaja raznih vizitatora, naime, razabire se da tu nije bilo katoličkog samostana, pravoslavni su imali dva (nel paese di Trebigni non vi è alcun convento o monasterio di religiosi cattolici, ma doi monasterii soli di monaci schismatici Basiliani; Pandžić, 124), ali su im redovnici slabe naobrazbe (ma sono ignoranti e scandalosi; 134); narod živi u siromaštvu i neznanju (essendo tutti poveri et idioti, intenti alli pascoli e lavorar terreni; non trovandosi libri nè di cattolici nè di schismatici, essendo tutti semplici et idioti; ib. 120, 122); vjerski život nije im bez prigovora (truovò molte fatucherie et matrimoni prohibiti, li quali col divin favore tutti destrusse, 114); neki katolički svećenici ne žive uzorno (truovò un prete amogliato, qui genuit filios et filias, qual haveva havuto pur un padre prete similmente maritato, i quali si per ignoranza come per malignità havevano fatti infiniti mali a quelle anime, che possonna paragonare a quelle di Calvino, 113); Turci zabranjuju popravljati crkve (alcune delle sopradette chiese stanno in cattivo stato per la rovina del terremoto successo nel 1667, nè si possono accomodare, perchè il Turco non lo permette, 122); pravoslavni episkopi nastoje da prekrste katolike i podvrgnu ih svojoj crkvenoj jurisdikciji (rivocato un barbaro decreto, che nel 1674 era emanato alla Porta Ottomana a favor di schismatici, nel quale si comandava e conteneva che tutti li cattolici di tutta la Turchia si sogettassero a vescovi schismatici, 128); katolici pokrštavaju pravoslavce (predicando redusse alcuni schismatici alla verità della cognition christiana, 113). U tim prilikama: siromaštvu, neznanju, indiferentizmu, trostrukom vjerskom antagonizmu mogla je postojati stvarna podloga za kontinuitet održanja bogumilskog vjerovanja u Hercegovini.

Patareni su u Hercegovini, prema izvještaju Tudisića, između ostalog naučavali da Krist nije umro na križu, nego arkangjel Mihajlo. Poznato je da bogumili nisu vjerovali u Kristovu smrt. To naučavanje razlikuje se od zapadnog manihejskog naučavanja o sv. Mihajlu (usp. Döllinger, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters II, 296, 321, 371) i od naučavanja grčkih bogumila o toj ličnosti (usp. Rački, Rad, 10, 171; Döllinger, I, 41). U bogumilskoj nauci u XVIII st. to bi bila neka novost, osebujnost kod nas. Možda bi to bilo bolje nazvati stanovitim udaljavanjem od prvotnog naučavanja, njegovim korumpiranjem.

Izvještaj o patarenskoj nauci u svojoj dijecezi podnio je Tudisić na temelju osobnog obilaska terena. On piše: »avendo visitato tutte le quattro parrocchie della dioecesi coll'essermi (grazie a Dio, che m'ha sommistrato le forze) internato ne'monti alpestri, ove m'è convenuto camminare anche a piedi e girare la dioecesi per un mese intiero« (str. 140). Podaci o nauci patarena dobiveni su dakle neposredno, na licu mjesta. Zbog toga mogu biti vjerodostojni. Ne bi to bio plod Tudisićeve knjiške učenosti, niti uveličavanja. To bi

se moglo pomisliti jer su trebinjsko-mrkanjski biskupi živjeli u Dubrovniku, a ne na teritoriju svoje dijeceze. On to nije izmislio da bi ocrnio pravoslavce, među kojima nalazi ostatke patarena. On kao katolički biskup svakako je znao u što vjeruju pravoslavci, a u što patareni. On uostalom uočava da su patareni nešto drugo nego pravoslavci i njih razlikuje međusobno.

Mogli bismo dakle prihvatiti da je ono što je Tudisić pisao o postojanju tragova patarena u njegovoj dijecezi tačno. Nastaje pitanje, da li je te podatke dobio na temelju vlastitog istraživanja, uvida i osvjedochenja na terenu ili su mu to, opet na terenu, pričali pripadnici katoličke vjere kao istinitu pojavu među njihovim susjedima pravoslavicima? U prvom slučaju izvještaj bi bio izvan sumnje u pogledu vjerodostojnosti. U drugom slučaju također mu se mora dati vjerodostojnost. Teško je, naime, pretpostaviti da su njega, visokoga crkvenog dostojanstvenika, mogli prosti i neuki seljaci, dok je bio među njima, prevariti i dati mu podatke koji se tako podudaraju s naukom starih patarena da se isključuje mogućnost njihova izmišljanja i laganja. Istovetnost u nekim bitnim tačkama patarenskog učenja u XVI st. s tačkama starijeg učenja iz XII—XV, st. omogućuje zaključak da su postojali tragovi manijehizma kod nas i u XVIII stoljeću. Na taj način pomičemo kronološku granicu postojanja bogumila (patarena, krstjana, pripadnika »crkve bosanske«) iz XVII u XVIII stoljeće. Uz to ispunjavamo prazninu koja je dosad postojala u dokumentima o njihovom postojanju u XVIII. stoljeću.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB